

**ՀԱՅ-ՔՐԴԱԿԱՆ ՀՈՂԱՅԻՆ ՎԵՃԵՐԸ ՎԱՆԻ ՆԱՀԱՆԳՈՒՄ 1908-1914 ԹԹ.
ԵՎ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԴԻՐՔՈՐՈՇՈՒՄԸ**

Բանայի քառեր - հողագրկում, հողային հանձնաժողովներ, հողային հարց, հողային վեճեր, հողատեր, Վանի նահանգ, քրդեր

Հողային հարցը ամենաարմատական և ամենավտանգավոր հարցերից էր Օսմանյան Թուրքիայի հայաբնակ նահանգներում, քանի որ արևմտահայ գյուղացիության գլխավոր հարստությունը հողն էր: Դեռևս նախահամիդյան ժամանակներից սկսած քուրդ շեյխ Ջալալեդդինի հոր՝ շեյխ Սաբադուլլահի կողմից մշակվեց և գործողության մեջ դրվեց հողային մի քաղաքականություն, որի նպատակն էր տեղահան անել կայսրության հայկական նահանգների հայ ազգաբնակչությանը և նրանց զրկել իրենց պատկանող անտառներից, մարգագետիններից ու վարելահողերից¹: Հողային հարցն ավելի սրվեց 1879 թվից հետո²: Այս ամենից ելնելով հասկանալի է դառնում 1908 թ. երիտթուրքական հեղաշրջումից հետո Վանի նահանգում հողային բազում խնդրահարույց հարցերի և Վանի հայության հողագրկման խնդիրների կարևորությունը:

Օսմանյան խորհրդարանի Մուշի երեսփոխան Գ. Կարապետյանը ևս նկատում էր, որ հողային վեճերի առիթով հայ և քուրդ ոչ բոլոր հողագործերն էին միմյանց դեմ լարված³: Վանի նահանգում հողերի մեծ մասը քրդերը ձեռք էին բերել օրինական ճանապարհով, ուստի վերադարձնելու ոչ մի հիմք չկար: Բանն այն էր, որ «գուլումի» տարիներին, երբ հայերը որոշում են գաղթել երկրից, նրանցից շատերը դիմում են քրդերին և ընդամենը ճանապարհաձախս ձեռք բերելու համար, չնչին գումարով և պարզ մուրհակով գրավ են դնում իրենց հողերը՝ պայմանով, որ քուրդը շահագործի հողերը պարտք վերցրած գումարի տոկոսի փոխարեն մինչև մայր գումարի վճարումը: Ինչ խոսք, քուրդը ջանացել է մուրհակում նշել հողի գնից շատ ավելի մեծ գումարներ, որպեսզի հնարավոր չդարձնի պարտքի վճարումը և հետագա-

¹ Տե՛ս **Սաաունի Կ.**, Քիւրտ ազգային շարժումները եւ հայ-քրտական յարաբերութիւնները (ԺԵ դարէն մինչեւ մեր օրերը), Պէյրուք, 1969, էջ 198:

² Տե՛ս Սվայշ. **Бекгульянц Р. (Съверьянин)**, По Турецкой Армении. Впечатления от поездки летом в 1914 году, Ростов на Дону, 1914, с. 84:

³ Տե՛ս **Տէր-Կարապետեան Գ.** (Մուշի երեսփոխան), Հողային հարցը հայաբնակ նահանգներում մէջ, Կ. Պոլիս, 1910, դեկտեմբերի 10, էջ 5:

յում կարողանա հողերին տիրանալ: Իսկ կառավարությունը հայերից պահանջում էր հողերի տուրքը, որը քրդերը չէին վճարել և, ըստ էության, աճելով հասել էր հողերի բուն արժեքին: Գաղթողներից շատերը պարտքեր ունեին նաև անհատներին, երկրագործական բանկին կամ կառավարական գանձարանին: Նրանց հեռանալուց հետո պարտատերերը դատարան դիմելու հայցադիմում էին ստացել, որով այդ հողերը վաճառվել էին քրդերին չնչին գումարներով: Տեղացի և ազդեցիկ քուրդ կամ թուրք հողատերերը կարողացել էին կառավարական պաշտոնյաների հետ գործարքի մեջ մտնել և զանազան կեղծ փաստաթղթերով կամ կաշառքներով իրենց անունով փոխել գաղթական հայերի թողած ընդարձակ հողերը: Քրդերից շատերը, հողերի որոշ մասը բաժնետերերից գնելով, մյուս հատվածները ևս բռնագրավել էին կառավարությանը կեղծ վկայաթղթեր ներկայացնելով:

Երիտթուրքական սահմանադրության հռչակումից հետո հայությունը, օգտվելով քաղաքական ազատություններից, Արևմտյան Հայաստանի բոլոր անկյուններում, այդ թվում և Վանում, միջոցներ ձեռնարկեց վերականգնելու իր հողային դարավոր իրավունքները: Կ. Սասունին նշում է, որ «հայուն համար Մահմանադրութիւնը անիմաստ ազատութիւն մը պիտի ըլլար, եթէ ան չկրնար տէր դառնալ իր հողերուն...», իսկ քիւրտ ցեղապետը պահ մը կը հաշտուէր Մահմանադրութեան անուանական ազատութեան հետ, եթէ հայերը իրենց հողերը ետ չուզէին...»¹:

Երիտթուրքական կառավարությունն իր հերթին միջոցներ է ձեռնարկում հայերին վերադարձնելու այն կալվածքները, որոնք 1890-ական թվականների կոտորածներից հետո թե՛ հին վարչակարգը և թե՛ քրդերը խլել էին նրանցից²: Հայությունը մինչև 1913 թ. սպասեց, որ կառավարությունն իրականացնի հողային խնդիրները լուծելու իր «հանդիսավոր» հանձնառությունները և չդիմեց մեծածավալ ընդվզումների:

Սակայն նախքան հողային խնդրահարույց խնդիրների կարգավորմանն անցնելը անհրաժեշտ էր նաև արագ կազմակերպել երկրից հեռացած արևմտահայության վերադարձը: Այդ նպատակով Կովկաս գաղթած վասպուրականցիներին հայրենիք վերադարձնելու համար հայկական լրագրերում կոչով հանդես է գալիս Զավեն վ. Տեր-Եղիյանը: Ուրախություն հայտնելով կառավարության որդեգրած քաղաքականությանը՝ նա 1908 թ. սեպտեմբերի 9-ին հեռագրում է Թիֆլիս արևմտահայերի գաղթականական հանձնաժողովին, որում տեղեկացնում է, թե սկսել է զավթած բոլոր հողերի վերադարձը նախկին տերերին: Այդ մասին հեռագրում մասնավորապես նշվում է. «Ուրախութեամբ իմանալով, որ Թիֆլիսի մեջ արդէն յանձնաժողով մը կազմուած է գաղթականաց վերադարձը դիւրացնելու նպատակաւ, կը յորդորեմք

¹ Սասունի Կ., Քիւրտերու եւ հայերու ազատագրական շարժումներու փուլերը եւ անոնց փոխարարներութիւնները // «Հայրենիք», 1930, թիվ 10, էջ 55:

² Տե՛ս «Մշակ», 1908 թ. սեպտեմբերի 11, թիվ 199:

բոլոր Վասպուրականի գաղթականները՝ որ փութան վերադառնալ քանի դեռ ձմեռ չի հասած, վստահ ըլլալով որ իրենց գրաւեալ հողերը շուտով պիտի վերադարձուն իրենց և թէ իրենց վերադարձն իսկ պիտի փութացնէ քիրդերու վտարումը: Իսկ ճանապարհներն ալ ապահով ու հանգիստ են: Իսկ գալով գաղթականաց զետեղման գործին, որովհետև շատերու հողերը գրաւ են, և կարօտութիւն ունեն եզի, երկրագործ-գործիքներու, մինչև իսկ ձմեռայ պարէնի, թէն անոնց զետեղման համար մասնաժողով մը կազմած է Վանի մէջ և անոր տրամադրութեան ներքև դրած է Թիֆլիսի հանգանակիչ յանձնաժողովէն Վանայ սովելոց համար տեղոյս ռուս հիւպատոսարանն որկւած 10.000 ֆրանքի գումարը, բայց որովհետև պետքի մեծութեան հանդէպ դա շատ անբաւական գումար մը է, ուստի յորդոր կը կարդամք տեղոյդ գաղթականաց յանձնաժողովին և բոլոր բարեգործ մարմիններու և ազգայիններու, որպէս զի ուշադրութիւն դարձնեն այս ամենակարևոր խնդրոյ վրայ և իրենց նպաստներով դիւրացնեն գաղթականաց թէ վերադարձը և թէ մանաւանդ զետեղման դժարին գործը, ու միջոցները ընծայեն մեզ օգնութիւններ հասցնելու վերադարձողներուն, որով կարող ըլլան ապրել և գործել ցանկալի հայրենեաց հողի վրայ:

Առաջնորդ տեղապահ Վանայ՝

Զաւէն վրդ. Տէր-Եղիայեան»¹:

Կովկասում ապաստանած վասպուրականցիները թերահավատությամբ էին վերաբերվում կառավարության խոստումներին, ուստի հայկական 20 գյուղերի ավելի քան 1000 տուն հայ գաղթականներ 19 պատվավոր հայերից բաղկացած պատվիրակություն են ուղարկում Վան՝ պարզելու, թե իսկապես այդ ամենը համապատասխանում է իրականությանը²:

Դժբախտաբար նրանց թերահավատությունը հիմքեր ուներ: Երբ նրանք հասնում են Արճեշ, որտեղ հանգրվանել էին 600 հեծյալ քուրդ-համիդիե զինվորներ, դիմում են տեղի կայմակամ Ֆերիդ փաշային՝ վերադարձնել իրենց այն հողերն ու կալվածքները, որոնց առանց որևէ իրավասության տիրացել էին քրդերը: Կայմակամը հայերի խնդրանքը ներկայացնում է քուրդ Հայդերանլը Էմին փաշային: Վերջինս պատասխանում է, որ հայերը 13 տարի է, ինչ հեռացել են երկրից, ուստի և նրանց հողերն իրենք են մշակել: Իսկ ըստ երկրի օրենսդրության՝ հողատարածքը պատկանում էր նրան, ով տասը տարի շարունակ այն մշակում էր³: Էմին փաշային չէր հետաքրքրում, թե ինչու էին հայերը թողել իրենց հողերը և հեռացել, որովհետև համիդյան կոտորածների ժամանակ անձամբ ինքն էր կազմակերպել ավելի քան 5000 հայերի ջարդն Արճեշի գավառում: Ահա այս փաշան էր խոսում օրենքի

¹ Պատմության թանգարան, նոր պատմության վավերագրերի բաժնի մատյան (ՆՊ ԲՄ), թիվ 839, արկղ 2, գ. 142, թղթ. 11:

² Տե՛ս «Մշակ», 1908 սեպտեմբերի 23, թիվ 208:

³ Տե՛ս «Արև», 1908 դեկտեմբերի 28, թիվ 190:

անունից և չէր ճանաչում հայ գաղթականների օրինական իրավունքները:

Դեռ ավելին, Արճեշի Հուսեին, Էմին և այլ փաշաներն ու քուրդ բեկերը Կ. Պոլիս ուղարկած հեռագրում նշում էին. «Մենք քիւրդերս ընդունում ենք արդարութիւնը, իսկ ազատութիւն, հաւասարութիւն, եղբայրութիւն բնաւ չենք ընդունի»¹: Այս առարկությունը ընդունել տալու համար քրդերն առաջարկում էին գործարք՝ իրենց 1500 զինվորներով և ֆինանսական միջոցներով օգնել կառավարությանը պատերազմի ժամանակ²:

Հայ պատվիրակներին վիատեցնելու համար Արճեշի տեղական իշխանությունը Հայդերանլը Էմին փաշայի և այլ քուրդ ու թուրք բեկերի խորհրդով երկրագործական բանկում գրավ դրած հողային կալվածքները աճուրդի է հանում՝ էժան գներով քրդերին վաճառելու և հարցը օրինական ճանապարհով փակելու համար: Հայտնի է, որ դեռևս Աբդուլ Համիդ II-ի իշխանության տարիներին բազմաթիվ շինականներ, հնարավորություն չունենալով վճարել պետական հարկերն ու վաշխառուական պարտքերը, ստիպված էին փող վերցնել այդ բանկից՝ գրավ դնելով իրենց հողակտորները՝ արժեքի 1/10-ի չափով³: Ահա հենց այդ հողերն էր կառավարությունը աճուրդի հանում:

Երիտթուրքերը միաժամանակ գաղթական վասպուրականցիներին հայրենի երկրում ազատ ապրելու ապահովություն էին խոստանում: Մատթեսու կաթողիկոսին ուղղված Վանի առաջնորդական տեղապահ Ջավեն վրդ. Տեր-Եղիյանի 1909 թ. հուլիսի 22-ի նամակում նշվում էր. «Օսմ. սահմանադրության հռչակվելէն հետո... հարց ծագեցավ հայ գաղթականներին վերադարձէն և անոնց քրդերէ գրավված հողերին խնդրին: ... Բայց վերադարձողներու թիվը դեռ շատ ցանցառ է, այնպէս որ վախ կա, թէ անոնց վերադարձի հապաղումով կառավարության ներկա լավ տրամադրությունները ու հոժարությունները ժամանակի ընթացքով փոխվին: ... Գաղթականներէն ոմանք, որոնք ցարդ վերադարձած են, գրեթէ առանց դժվարության արդեն տիրացած են իրենց հողերուն: Նահանգէն ներկա փոխ-կուսակալը մանավանդ լավ տրամադրություններով օժտված կերևի հողային խնդրոյն մեծ կարևորություն կուտա և մտածել է անձամբ երթալ Արճեշի ու Ալճավազի գավառները, ուսումնասիրելու հողային խնդիրը և անոր խորունկ ու արդար լուծում տալ: Այս պարագային գաղթականներու դանդաղկոտությունը... կարող են վտանգավոր լինել... էթէ նա չներկայանա ու չը պահանջի»⁴:

Վանի նահանգում հողային վեճերը կարգավորելու համար 1909 թ. հունվարին որոշվեց ստեղծել չորս հոգուց (երկու հայ և երկու թուրք) բաղկացած հատուկ հանձնաժողով՝ Խալիլ բեյի գլխավորությամբ, որի անդամներից էր

¹ «Մշակ», 1908 նոյեմբերի 14, թիվ 253:

² Տե՛ս նույն տեղում, նաև դեկտեմբերի 2, թիվ 267:

³ Տե՛ս «Մշակ», 1908 նոյեմբերի 14, թիվ 253:

⁴ Մատենադարան, Մաթևոս Իզմիրլյան կաթողիկոսի արխիվ, ցուցակ 34, թղթ. 14, վավ. 528:

Ջեմալ փաշան (ապագա ծովային նախարարը): Հանձնաժողովի աշխատանքներին մասնակցելու համար նա Սալոնիկից ժամանեց Ստամբուլ, սակայն հանձնաժողովը շուտով ցրվեց¹:

Հետագայում Վանի գավառական կենտրոններում զինվորական Թայյար բեյի նախաձեռնությամբ ստեղծվում են հայ-թուրք-քրդական համերաշխության կոմիտեներ: Միաժամանակ, կուսակալ Բեքիր-բեյի նախագահությամբ կազմվում է հանձնախումբ՝ հողային խնդիրները քննելու համար²: Քրդերը սարսափի մեջ էին՝ բռնագրավված հողերն իրենց նախկին տերերին՝ հայերին, վերադարձնելու և նրանց բոլոր բողոքներն ու գանգատները բավարարելու հեռանկարից: Այդ խառը հանձնաժողովները պետք է զբաղվեին նաև բարենորոգումների հարցով: Դատարաններն ու ոստիկանները շատ համակիր վերաբերմունք ցուցաբերեցին հայերի նկատմամբ և սկսեցին գործել: Հայերի դատը պաշտպանում էր Շամզիրանի շեյխ Իբրահուլլահի որդի Աբդուլ Գատերը, որը երկար ժամանակ Կ. Պոլսում իբրև արքայական ապրելուց հետո 1908 թ. ընտրվել էր Օսմանյան խորհրդարանի պատգամավոր: Նա թերևս բոլոր թուրքերից և քրդերից ամենից անկեղծն էր և հույժ մտերիմ հարաբերություններ ուներ հայ ղեկավար շրջանների հետ³: Գնալով Վան՝ նա հետևյալ հեռագիրն է ուղարկում Ներքին գործերի նախարարությանը. «Քսանընթոթը օր է ի վեր, մեր կուսակալության կեղրոնը՝ Վան եկայ: Մեր օրինական սահմանադրության լիապես հաստատումին և վեճի առարկայ բոլոր խնդիրներուն բարձումին համար՝ կուսակալության շրջակայ բոլոր աշիրեթներուն և ցեղերուն պետերը և իսլամ ու քրիստոնեայ երեւելիները կանչելով ամեն տեսակ խրատներ տուի իրենց: Նոյնպես ամսոյ 18 Երկուշաբթի օր տեղիս Միութեան և Յառաջադիմութեան քօմիթէին գլիւպին մեջ արուած ճառախօսութեան մը մեջ ցեղերու և աշիրեթներու պետերու, քրիստոնեայ հոգևորականութեան և ետք իրենց մեջ որևէ անհամաձայնութեան տեղի չպիտի տան»⁴:

Այս ժամանակաշրջանում կառավարությունն ու դատական իշխանությունները ստիպված էին արդարության կողմը բռնել և հաստատել հայերի իրավունքները: Այդ էր պատճառը, որ սկզբնական շրջանում հայերը կարողացան ետ ստանալ այն հողերը, որոնք մինչև այդ խնդրո առարկա էին: Բայց գրավված հողերի մեծ մասը համիդյան կառավարությունը օրինականորեն վավերացրել էր, և հայերի պահանջները դատական իշխանության կողմից համարվում էին անշրջելի:

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 413, ց. 1, գ. 869, թ. 11:

² Տե՛ս «Հորիզոն», 1909 օգոստոսի 9, թիվ 7:

³ Տե՛ս **Երամեան Հ.**, Յուշարձան Վան-Վասպուրականի, հ. 2, Ալեքսանդրիա, 1929, էջ 120-121: 1925 թ. Ա. Գատերը՝ իբրև քրդական ապստամբության պարագլուխ, Շեյխ Սաքրի հետ կախաղան բարձրացվեց Տիգրանակերտում:

⁴ «Հայրենիք», 1909 հոկտեմբերի 30 / նոյեմբերի 12, թիվ 1513:

Բանն այն էր, որ քրդերի համար հողի խնդիրը «ցեղային սկզբունքայնության» հարց էր: Քրդական ցեղապետության սահմաններում հողը, որը մեծ մասամբ ամայի և անմշակ էր, պատկանում էր աշիրաթապետությանը: Բացի այդ, հողը ոչ միայն չէր վաճառվում, այլև քրդական ուրիշ ցեղի ներկայացուցիչներ իրավունք չունեին այդ տարածքներում ապրելու և նույնիսկ իբրև ճամփորդ անցնելու՝ առանց հանձնարարականների և ցեղապետի գիտության: Հայկական հողերի վերադարձման հարցում խնդիրը ստացավ սուր տեսք՝ ծնունդ տալով ազգային, կրոնական և տնտեսական հակամարտությունների, քանի որ «քիրդերու համար այս գործողութիւնը տարածականութեան հին սովորութիւն մէ, որ կը գործադրեն...»¹: Այսպիսի ծանր խնդիրը կարող էր լուծվել վարչական միջամտությամբ, պետական բացառիկ հրովարտակով: Մակայն թուրքական պետությունն այդ արմատական միջոցին չդիմեց, որի արդյունքում հայերն ու քրդերը տնտեսական պայքարում մնացին դեմ դիմաց:

Հաշվի առնելով հողային հարցի կնճռոտությունը մասնավորապես Վանում, Մուշում, Բիթլիսում, Բուլանըղում և Դիարբեքիում՝ Վանի և Մուշի երեսփոխանները Ներքին գործերի նախարար Թալեաթ Բեյին են մատուցում մի թագրիք, որտեղ առաջարկվում էր. ա) հայ գաղթականներին վերադարձնել բոլոր այն հողերը, որոնք նրանց վաղեմի սեփականությունն էին, սակայն նախորդ կառավարության օրոք մուսուլման աղաների կողմից ապօրինաբար խլվել էին, բ) բոլոր «ռայա» գյուղերից հեռացնել բռնի բնակություն հաստատած աղաներին, բեյերին և նրանց ստորադասներին, որոնք իրենց բազում կեղեքումներով շարունակական պատուհաս էին ժողովրդի համար, գ) դատաստանի ենթարկել այդ գավառներում 1909 թ. մարտի 31-ի հեղաշրջման հակասահմանադրական բանսարկուներին, դ) գաղթականներին զերծ պահել «պագայանների» խստությամբ գանձվող հարկերից, ե) հարցերին լուծում տալու համար ստեղծել քննիչ մարմին: Թալեաթն իր հերթին հավաստիացնում էր, որ առաջարկներ է արել Նախարարների խորհրդին, և մոտ ժամանակներում որոշում կկայացվի²:

Շուտով նախարարապետ Հիլմի փաշան կայսերական իրադեով հաստատեց հողային հարցը կարգավորող հետևյալ որոշումը, որը 1910 թ. օգոստոսի 27-ին հեռագրով հաղորդվեց կուսակալություններին: Ըստ այդ որոշման՝ ա) երբ վիճելի անշարժ կալվածներին տիրանալու համար երկու կողմից միաժամանակ կալվածագիր ներկայացվի, առավելությունը տալ նախկին տիրոջը, եթե այն ըստ օրենքի և հոժարությամբ չի վաճառվել, բ) եթե կալվածագիր ունենա միայն մի կողմը, հողը հատկացնել նրան, գ) եթե երկու կողմն էլ կալվածագիր չունի, հողը հատկացնել սուրբ վճարողին և այն

---

¹ Շահպազեան Յ., Քիրդո-հայ պատմություն, Կ. Պոլիս, 1911, էջ 118:

² Տե՛ս «Ազատամարտ», 1909 օգոստոսի 31 / սեպտեմբերի 13, թիվ 69:

մշակողին: Նույն հրամանագրով բոլոր վիճելի հարցերը թողնվում էին վարչական ժողովներին և դատական որոշումներին¹:

Բացի այդ, կառավարության հրամանով նահանգի փոխկուսակալն անձամբ մեկնում է Արճեշի և Ալջավազի գավառները՝ ուսումնասիրելու հողային խնդիրը²: Վան են ժամանում Հուսեին և Էմին փաշաները: Տեղական կառավարությունը զինվորական մի գունդ է ուղարկում Ալջավազ՝ Հուսեին փաշայի գրաված գյուղերից քրդերին հանելու համար: Առանց դժվարության քրդերից դատարկվում են Վերին Միփան, Անուշ-Աղբյուր, Ներքին Միփան, Կոճերեր, Գյուզել, Բարկաթ, Խոռանց, Առեն, Առնչկուս, Արճրա և Վիճկացուկ գյուղերը, և վերադարձվում են Երկրագործական բանկին, վաշխառուներին ու քուրդ բռնավորներին գրավ դրված հողերը: Գործին հաջող ընթացք տալու համար Թիֆլիսից ռուսական հյուպատոսարանի միջոցով ուղարկվում է 430 ոսկի³:

Հեղաշրջումից հետո երիտթուրքերը ոչ միայն չվերադարձրին, այլև վաճառեցին գրավյալ հողերը⁴ և շարունակեցին վարկավորել հայ գյուղացիներին նրանց հողերը գրավ վերցնելու պայմանով: Բանկը 100 ոսկի էմլաքի (գրավի) դիմաց 10 ոսկի էր վճարում, իսկ թուրքերին՝ 80, նույնիսկ 100 ոսկի: Միայն մեկ տարվա ընթացքում (1911-1912) նրանք Վանի նահանգում այդ նպատակով 137 հազար դուրուշ վարկ հատկացրին⁵:

Հայ գյուղացին, բանկից գումար վերցնելով, ստիպված էր լինում այնքան ձևակերպումներ կատարել ու միջոցներ ծախսել, որ հարկադրված էր լինում հողը քրդին կամ թուրքին ծախել՝ իր պարտքը փակելու համար⁶: Վարկի դիմաց բռնագրավված հողակտորները սովորաբար աճուրդի էին հանվում, իսկ գնողները հիմնականում աղաներն էին, քանի որ հայ գյուղացիները չէին համարձակվում մասնակցել աճուրդին: Արդյունքում ոչ մեկը տեր չդարձավ իր հողերին և կալվածքներին, որովհետև դրանց մի մասը վաճառվում է որպես «մահիլու» (անտեր), իսկ մյուս մասը դիտվում է որպես «բեղելի միսլ» (փոխարենը վճարված կամ նվիրված): Հայ գյուղացիների՝ գրավված հողերի համար կառավարությանը կամ դատարանին ուղղված դիմումները մնացին անարձագանք, որովհետև իրավունքը տրվում էր «միւթեղայիպէին» (խնամակալին): Այդ մասին մենք պատկերացում ենք կազմում Բաշկալեի հայկական 15 գյուղերի գյուղապետերի (մըխթարների) ստորագրությամբ պատրիարքարանին ուղղված հեռագրերից. «Վանայ վիլայեթի Աղբակ

---

¹ Տե՛ս **Տէր-Վարապետեան Գ.** (Մուշի երեսփոխան), նշվ. աշխ., էջ 48:

² Տե՛ս Մատենադարան, Մաթնոս Իզմիրլյան կաթողիկոսի արխիվ, ցուցակ 34, թղթ. 14, վավ. 528:

³ Տե՛ս «Մշակ», 1908 սեպտեմբերի 23, թիվ 208:

⁴ Տե՛ս «Բիւզանդիոն», 1908 նոյեմբերի 26, թիվ 3690:

⁵ Տե՛ս «Ազատամարտ», 1914 հունիսի 28, թիվ 1539:

⁶ Տե՛ս «Ազատամարտ», 1910 փետրվարի 21, թիվ 216:

գաւառակի մէջ բնակող 2000 տնուոր՝ 15-էն աւելի գիւղերու օսմանեան քաղաքացի հայ ժողովուրդը բռնապետութեան ատեն հարստահարուած և ճնշուած ըլլալով, նոյն ատեն մեծ մասով իրենց հողերն ու կալուածները թողած և օտար երկիր գաղթած են: Երբ ասոնք լսեցին սահմանադրութեան հռչակուիլը և ազատութիւն տիրելը, իրենց հայրենի օճախները վերադարձան: Սակայն և ո՛չ մէկը կրցաւ տէր ըլլալ իր հողերուն և կալուածներուն, որոնց մէկ մասը մահլիւ նկատուած և ծախուած էր, մէկ մասը «պէտէլի միսլ»-ով (իբր թէ «փոխարէնը վճարուած») ծախուած էր և կամ 80 տարի առաջ: Պաշտօնէն Եէնիզլան գիւղին «այսինչ մարդուն նուիրուած է» ըսուելով վկաներ բերուած և օսմանեան կառավարութենէն տրուած կալուածաթուղթերը ոչնչացուելով՝ նոր կեղծ թուղթեր տրուած են: Գիւղերէն ումանց մէջ մուսաճիբները կը նեղեն բնիկները: Խեղճ գիւղացիներուն կողմէ գրաւուած հողերուն համար՝ կառավարութեան կամ դատարանին եղած դիմումները ապարդիւն կը մնան և իրաւունքը միշտ ոտնակոխ կ'ըլլայ: Ամէն տեղ իրաւունքը միութեալիպէին կը տրուի: Հարստահարուած ժողովուրդը յուսահատ, և զինքը սնուցանող հողէն զրկուած և այլևս կառավարութենէն յոյսը կտրած՝ կը պատրաստուի օտար երկիր գաղթել: Հետեւաբար կը խնդրենք անմիջական միջոցները փութացնել, Սահմանադրութեան և արդարութեան անունով¹:

Կային նաև այլ օրինակներ: Այսպէս, Ալջավազի Կեազուխ գյուղում քրդերը եկել հաստատուել էին և նրա սահմաններում նոր բնակատեղի հիմնել: 1910 թ. հայերի բողոքի հիման վրա կառավարությունը քրդերին հեռացրել էր, իսկ տները քանդել: Որոշ ժամանակ անց քրդերը կառավարության իմացությամբ նորից վերադարձել էին և կրկին սկսել տներ կառուցել²: Իշխանության եկած իթիլաֆականները խոստացան «վիճելի» հողերը անվարձահատույց բաշխել հողագործ հայերին, որն առաջ բերեց քրդերի դժգոհությունը: Արդյունքում, վախենալով, որ քրդերի էլույթները կարող էին վերածվել հակակառավարական հուզումների, իթիլաֆական կառավարությունը 1912 թ. վերջին հրաժարվեց այդ ծրագրից:

1911-1912 թթ. իտալա-թուրքական պատերազմում կրած պարտության հետևանքով երիտթուրքերը հայտնվեցին քաղաքական ծանր պայմաններում: Նրանց հետ համագործակցությունը շարունակելու համար դաշնակցությունը ներկայացրեց իր պահանջները, որի լուսաբանմանը 1912 թ. անդրադարձել է արաբական «Ալ Թակադդում» պարբերականը «Հայերի պայմանները» հոդվածում: Ըստ այդ պահանջների.

1. Հարկավոր էր Արևելյան Անատոլիայի վիլայեթներում իրականացնել 1890 թ. ի վեր հայերից բռնագրավված տարածքների խնդրի ուսում-

---

¹ «Ազատամարտ», 1911 հուլիսի 3, թիվ 630:

² Տե՛ս «Մշակ», 1911 հունիսի 16, թիվ 127:

նասիրություն և այդ հոդերը վերադարձնել իրենց իսկական տերերին, ինչպես եղել էր մինչև 1890 թ.: Եվ այդ ամենը հնարավոր էր կյանքի կոչել միայն պետական նախկին փաստաթղթերով, որոնք կհավաստեին հայերի իրավունքները:

2. Մուսուլման գաղթականներին տրվող դրամական հատկացումները տրամադրել նաև նախկին վարչակարգի ճիրաններից օտար երկրներում ապաստան գտած, այնուհետև սահմանադրության ընդունումից հետո Օսմանյան կայսրություն վերադարձած հայերին:
3. 1890 թ. ի վեր հայկական նահանգներում բնակվող մուսուլման գաղթականներին տեղափոխել և բնակեցնել կայսրության նոր ազատ տարածքներում (օրինակ՝ Հյուսիսային Աֆրիկայում): Ոչ մի ազատ հող չպետք է մնար. գյուղին պատկանող անտառները, վարելահողերը և այլ հողատարածքները պետք է օգտագործվեին առանց արգելքների:
4. Պարտքի դիմաց կամ այլ պատճառներով հայկական գյուղերը բռնագավթած մարդկանց հեռացնել այդտեղից և ստեղծել հանձնաժողով՝ ուսումնասիրելու համար նրանց պահանջներն ու օրինականության աստիճանը դատարաններում:
5. Լուծում տալ հողային պահանջներին, որոնք բռնագավթել էին քուրդ աղաները 1890 թ. ի վեր: Առանց հողի մնացած քրդերին և հայերին պետք է հողակտորներ հատկացվեին պետական ազատ հողերից: Այդ գործընթացը պետք է իրականացվեր այնպես, որ քրդերին տրվեին այն հողատարածքները, որոնք նախկին բնակության վայրից գտնվում էին առնվազն ութ ժամվա հեռավորության վրա:
6. Հեռացնել ինչ-որ չափով տեղի բնակիչների հետ կապ ունեցած պաշտոնյաներին և նրանց փոխարեն նշանակել նոր՝ այդ շրջանների հետ առնչություն չունեցող անձանց, ինչպես նաև աստիճանաբար ավելացնել հայ պաշտոնյաների թվաքանակը, մինչև որ նրանց քանակն ուղիղ հարաբերական լինի տեղաբնիկ հայերի թվին¹:

Հաշվի առնելով հողային հարցի լուծման հրատապությունը՝ Կ. Պոլսում ռուսական դեսպան Գիրսը 1912 թ. նոյեմբերի 12-ին հաղորդում էր. «Ագրարային հարցը սրվում է օրեցօր: Հողերի մեծ մասը զավթվել ու զավթվում է քրդերի կողմից, և իշխանությունները ոչ միայն չեն արգելում, այլև անգամ հովանավորում ու աջակցում են այդ զավթումներին: Հողի հարցը սրվում է օրեցօր հատկապես այն պատճառով, որ թուրքական իշխանություններն ամենաանամոթ ձևով խրախուսում են քրդերի կողմից հայկական հողերի զավթումը՝ երբեմն ստիպելով հայերին ստորագրել իրենց հողերը զավ-

---

¹ Տե՛ս **Եսայան Մ.**, Հայկական հարցը Միբիայի արաբալեզու մամուլում 1908-1914 թվականներին, Երևան, 2015, էջ 133-134:

թողների վրա վավերացնող ակտեր»¹:

1912 թ. դեկտեմբերի սկզբներին Ներքին գործերի նախարարությունը Արևմտյան Հայաստանի վեց նահանգների կուսակալներին ուղարկած հայքրդական հարաբերությունների կարգավորման մասին հրահանգներից երեքում հատուկ ուշադրություն էր հրավիրում հողային հարցի կարգավորմանը, ըստ որի նախատեսվում էր կուսակալի նախագահությամբ կազմել մի հանձնաժողով, որում պետք է ընդգրկվեին մուֆթիներ, առաջնորդներ, քուրդ և հայ երևելիների երկուական ներկայացուցիչներ, դատարանի նախագահը և սպաներ: Հանձնաժողովը, հողի մասին քննություն կատարելով, պետք է կայացներ արդար որոշում, իսկ հողից զրկվող կողմին պետք է տրվեր կա՛մ դրամական հատուցում, կա՛մ որոշակի հողատարածք պետական հողից: Երկու կողմերն անդորրագրով պետք է հավաստեին իրենց գոհունակությունը որոշումից²:

Վանի առաջնորդական տեղապահ Սարաճյան արքեպիսկոպոսը Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքին ուղղված 1912 թ. դեկտեմբերի 27-ի պաշտոնական գրությամբ տեղեկացնում էր, որ նահանգապետ Իզգեթ փաշայի նախագահությամբ և իր, ինչպես նաև Գևորգ Ճիթեյանի, Ավետիս Երամյանի, երեք թուրքերի և մեկ զինվորական սպայի մասնակցությամբ կազմվել է հանձնաժողով՝ «քննելու և լուծելու համար ապօրինի կերպով գրառուած հողերու խնդիրը»³: Սակայն հանձնաժողովի գործունեության սկզբնական փուլում ժողովուրդը թերահավատությամբ էր լցված և լուրջ արդյունք չէր ակնկալում: Բանն այն էր, որ կառավարությունը չէր կամենում քուրդ ավատապետների վրա խիստ միջոցներ գործադրել, քանի որ դա պատճառ կհանդիսանար քրդական խլրտումների, ուստի բարեկարգությունների հարցը շարունակ հետաձգվում էր:

Հաշվի առնելով խնդրի հրատապությունը՝ դաշնակցությունը կրկին առաջ քաշեց իր պայմանները: 1913 թ. «Ալ-Թակադդումը» «Դաշնակցություն կուսակցության պահանջները» վերնագրով հողվածում ներկայացնում է դաշնակցության ղեկավարներից Սաֆարյանի՝ օտարերկրյա թերթերից մեկին տված հարցազրույցը: Նա մատնանշում էր, որ հողային հարցը պետք է ուսումնասիրվի քաղաքական, տնտեսական, հասարակական տեսանկյուններից: Հայերը պահանջում են հողային օրենսգրքի միայն մեկ կետի իրականացումը, այն է՝ եթե մարդը ստիպված լքում է իր երկիրը և տասը կամ քսան տարի անց վերադառնում, ապա նրա հողերը պետք է նրան վերադարձվեն: «Այս օրենքը պետք է վերաբերի միայն հայերին, քանի որ քրդերը, թուրքերը և մյուս ազգերն այս հարցում որոշակի կանոնադրություն

¹ Сборник дипломатических документов. Реформы в Армении 26 ноября 1912 г. – 10 мая 1914 г., Петроград, 1915, с. 3, 11.

² Տե՛ս «Առաջամարտ», 1912 դեկտեմբերի 21-1913 հունվարի 3, թիվ 34:

³ «Ազատամարտ», 1913 հունվարի 16, թիվ 112, նաև «Մշակ», 1913 հունվարի 20, թիվ 14:

ունեն: Բացի այդ, հայկական գյուղերը հավասար վիճակում չեն՝ քրդական և թուրքական գյուղերի հետ համեմատած»¹:

Հայերի նկատմամբ հարստահարություններին ծանոթանալու և հողային կնճիռներին լուծում տալու համար նահանգի հաջորդ նահանգապետ Թահսին բեյի նախաձեռնությամբ կազմվում է մի հանձնաժողով²: Միաժամանակ նա շրջում է Աղբակ գավառում, որտեղ նրան հարյուրավոր հայեր դիմում են աղերսագրերով՝ վերադարձնել քրդերի բռնագրաված հողերը: Բանն այն էր, որ հողային խնդիրն ամենից սուր դրված էր Աղբակում, որտեղ բազմաթիվ հայկական գյուղեր տարիներ առաջ գրավել էին քուրդ բեկերն ու փաշաները, իսկ հայերը ճարահատյալ գաղթել էին Պարսկաստան³:

Օսմանյան սահմանադրության հրապարակումից հետո գաղթածների մի մասը վերադարձավ այն հույսով, որ իրենց հողերը հետ կստանան: «Բայց այդ կեղծ սահմանադրութիւնը Աղբակում գոնէ երբէք չէր այցելել», ուստի վերադարձողները նորից մնում են ձեռնունայն⁴:

Բանն այն է, որ նահանգապետ Թահսին բեյի միջնորդությամբ իշխանություններն Աղբակի Հասպստան, Էրեսան, Բուլ, Էրնկեան, Առակ, Բենկերտ, Պապլասուն, Փարս, Մակկավեն, Խառատուն և Պատկոն հայկական գյուղերում են բնակեցնում Պարսկաստանից գաղթած մահմադջի աշիրեթին պատկանող քրդական ցեղը (60 տուն), որոնց նախատեսված էր տեղավորել գավառի եզրիական գյուղերում: Հայերը բողոքեցին և սպառնացին գաղթել, ինչպես եզդիները, սակայն մյութեսարիֆ Ջնդեթ բեյը նրանց պատասխանեց. «Ճանապարհը բաց է ձեր առաջ մինչև ջեհեննեմ, կարող էք գնալ»⁵:

Նույն ձևով Շիկակ աշիրեթի քրդերը (7 տուն) եկել և բնակություն էին հաստատել Աղբակ գավառի Էրդսուն գյուղում: Հայերը բողոքել էին, բայց Աղբակի իշխանությունները որոշել էին, որ քուրդ գաղթականները պետք է մնային նույն գյուղում⁶: Այսպես պատահեց նաև Ջեյնիս անունով մի հայկական գյուղի հետ: Շահբենդեր-գադե Մուստաֆա անունով մի ճարպիկ թուրք պաշտոնյա, մի քանի տարի վարելով կայմակամի կամ մյութեսարիֆի փոխանորդի պաշտոնները, Խոշաբ գավառում (Բաշկալե) իր անունով էր փոխել այդ գյուղի հողերը, բուն հողատերերին սեփականագուրկ արել և գյուղացիներին դարձրել իր մրիբաները: Հայերը, միամտաբար կարծելով, թե հեշտ է իրենց հողերը հետ խլել հափշտակողից, փորձում են բողոքել, սակայն անօգուտ, որովհետև թուրք աղան վարպետորեն վերացրել էր հին արձանագրությունները: Իսկ երբ սահմանադրության հռչակումից հետո

---

¹ Ետյան Մ., նշվ. աշխ., էջ 135:

² Տե՛ս «Մշակ», 1914 մարտի 26, թիվ 65:

³ Տե՛ս «Մշակ», 1914 ապրիլի 16, թիվ 79:

⁴ Տե՛ս «Մշակ», 1913 դեկտեմբերի 12, թիվ 276:

⁵ Նույն տեղում:

⁶ Տե՛ս «Մշակ», 1911 հունիսի 16, թիվ 127:

հայերը ցանկացան տեր դառնալ իրենց կորցրած իրավունքներին, նրա որդիները գյուղից դուրս քշեցին ամբողջ բնակչությանը¹: Դեռ ավելին, այն հայերը, որոնք համարձակվում էին բարձրաձայնել Աղբակի քրդերի անօրենությունները, ենթարկվում էին սպառնալիքների, ծեծի և հայհոյանքների:

1913 թ. վերջերին անգլիական պառլամենտի անդամ և Բալկանյան կոմիտեի նախագահ Նոյել Բաքստոնը, իր եղբոր՝ Հայկական կոմիտեի անդամ Հարոլդ Բաքստոնի և Րաֆֆու որդու՝ Արամ Րաֆֆու հետ այցելելով Աղբակի գավառ և տեսնելով այդ ապօրինությունները, հեռագրում է Ներքին գործերի նախարար Թալեաթ բեյին, բայց մնում անպատասխան²:

Աղբակի հայոց առաջնորդի գանգատներից հետո վալի Թահսին բեյը կազմում է նոր հանձնաժողով՝ նախագահությամբ հույն պաշտոնյա Քոզմետի էֆենդիի և երկու հայի ու երկու քրդի անդամակցությամբ: Բայց հարցը դարձյալ լուծում չի ստանում³:

Հայ-քրդական հողային վիճաբանության ակնառու օրինակ է նաև Ավանց գյուղի դեպքը: Ավանց գյուղի հայերը, կոտորածից խուսափելու նպատակով, հարևան գավառներն էին գաղթել: Իսկ սահմանադրության հոչակումից հետո վերադառնալով՝ տեսնում են, որ իրենց հողերը կառավարությունը աճուրդի է հանել ու տուրքերի փոխարեն այն ծախել մի քուրդ աղայի: Հայերը, դիմելով դատարան, հաստատում են, որ իրենք պարտք չունեն կառավարությանը, և որ կառավարությունն իրավունք չունի հողերը վաճառել իրենց բացակայության ժամանակ: Ստացվում է մի վճռագիր, որով հաստատվում է, որ առքուվաճառքի գործարքն ապօրինի էր կատարվել, ուստի հարկ էր հողերը վերադարձնել նախկին տերերին, իսկ գումարը՝ գնողներին: Վճիռը հաստատում է Կ. Պոլսի վճռաբեկ դատարանը: Սակայն երբ հերթը հասնում է վճռագրի գործադրությանը, 35 կոտոր հողերից հայերին են հանձնում միայն երեքը՝ առարկելով, թե «ձեր դատավարությունը եղել է հողերը գնող քիւրդի (որ մեռած է լինում) որդիներից մեկի հետ միայն, իսկ միւս որդիների դէմ էլ առանձին բողոք պիտի յայտնել, իսկ մինչ այդ՝ միւս հողերը մնալու են նրանց ձեռքում»⁴:

Կարելի է միայն երևակայել հողազրկված հայերի հոգեվիճակը, որոնք հինգ տարի շարունակ մասնակցել էին դատավարությանը, ծախսել էին պարտքով վերցրած 30 ոսկի և այդ ամենի դիմաց ստացել էին միայն երեք արտ⁵:

Մեկ այլ օրինակ ևս: Ալջավազի գավառի Կեազուխ ու Ներքին Սիփան գյուղերում մի քանի տասնյակ քրդեր, օգտվելով հայերի հողերից ու արոտա-

¹ Տե՛ս «Մշակ», 1914 ապրիլի 12, թիվ 76, նաև 1911 թ. հունիսի 16, թիվ 127:

² Տե՛ս «Հորիզոն», 1913 դեկտեմբերի 4, թիվ 272:

³ Տե՛ս «Մշակ», 1913 դեկտեմբերի 12, թիվ 276:

⁴ «Մշակ», 1914 ապրիլի 12, թիվ 76:

⁵ Տե՛ս նույն տեղում:

վայրերից և չունենալով սեփականության ոչ մի իրավունք, եկել հաստատվել էին այնտեղ և նոր տներ կառուցել:

Հայերը շատ անգամ դիմել էին տեղական կայմակամներին՝ պահանջելով քրդերին դուրս հանել իրենց սահմաններից և նրանց ապօրինի կառուցած տները քանդել, սակայն, իհարկե, բավարարություն չէին ստացել¹:

Այս և նման շատ օրինակներ վկայում են, որ Թուրքիայում ոչ մի բան չէր փոխվել, բացի սուլթանից: Դեռ ավելին, այդպիսի արարքներ հազիվ թե իրագործվեին համիդյան ժամանակաշրջանում, որովհետև «որևէ Հիքմեթ էֆենդի չէր համարձակվում գիղից և իրանց տներից դուրս շարտել 20 տուն հայերի, իսկ այժմ շարժվում են այնպես, որ կարծես թե կառավարութիւնը դադրած լինի գոյութիւն ունենալուց»²:

Հավանաբար նման վիճակը նկատի ուներ «Биржевые ведомости» և «Русские ведомости» թերթերի ռուս լրագրող և գրող Արիադնա Տիրկովան, երբ նշում էր, որ հողային վիճելի հարցերում հայերը տեսականորեն ճիշտ էին, բայց մյուս կողմից քուրդ բեկ-ավատատերերն այնքան ուժեղ էին իրենց հարստությամբ և ազդեցությամբ, որ կարողանում էին իշխանությունների վրա ճնշում գործադրել բոլոր միջոցներով³:

Չպետք է ժխտել նաև այն հանգամանքը, որ քիչ չէին այն դեպքերը, երբ հողային հարցում արձանագրվում էր որոշ առաջընթաց, բայց վերապահումներով: Աբաղայի դաշտում և Բերկրիում բազմաթիվ գյուղեր իրենց ընդարձակ հողերով և արոտավայրերով պատկանում էին մի քանի քուրդ բեկերի, իսկ նրանց քուրդ ու հայ բնակիչները որպես «միրաբայներ» ծառայում էին նրանց: Թահսին բեյը որոշում է ճորտատերերից վերցնել հողը, նրանց ամեն մեկին թողնել մեկ-երկու գյուղ, իսկ մյուսները բաժանել երկրագործ ժողովրդին: Այդ նպատակով կազմվում է հանձնաժողով՝ Բերկրիի կայմակամ Զիա բեյի նախագահությամբ⁴: Թվում էր, թե խնդիրը մոտ էր հանգուցալուծմանը: Սակայն քուրդ բեյերը բռնագրավում են քուրդ շինականներին տրված յոթ-ութ գյուղերը և մեծ միջոցներ ծախսում խոպան հողերը մշակելու և շենացնելու համար: Ավելին, վախենալով, որ եվրոպացի քննիչների ժամանելուց հետո հայերը ևս կարող են հողերի սեփականության խնդիրը առաջ քաշել, որոշում են դուրս քշել Աբաղայում բնակվող 400 տուն հայերին, որոնք գաղթել էին Նորդուզից՝ հալածված քուրդ հարստահարիչներ Շաքի-րից ու Միր-Մեհից: Թվում էր, թե վիճակն անհուսալի էր: Սակայն հայերը օգնության համար դիմում են Թահսին բեյին, իսկ վերջինս, հասկանալով, որ Աբաղան կարևորագույն կայան էր Ռուսաստանի և Վանի հայության միջև,

¹ Տե՛ս նույն տեղում:

² «Մշակ», 1911 հունիսի 16, թիվ 127:

³ Տե՛ս **Тыркова А.**, Старая Турция и младотурки. Год в Константинополе, Петроград, 1916, с. 66.

⁴ Տե՛ս «Մշակ», 1914 թ. հունիսի 11, թիվ 125:

դիմում է առաջնորդական փոխանորդ Մեսրոպ ք. Ճանիկյանին և պահանջում, որ հայերը վերադառնան Նորդուգ¹: Նա պատասխանում է. «Դուք խնդրում եք վերադարձնել հայերի հողերը... մենք նրանց ենք վերադարձնում Նորդուգի բոլոր հողերը, թող Աբաղայի հայ միրաբայները զբաղեցնեն իրենց հողակտորները և միանգամայն ազատ կլինեն»²:

Բայց հայերն ինչպե՞ս կարող էին վերադառնալ, երբ նրանց տներն ավիրվել էին, իսկ հողերը բեկերի ձեռքում էր: Շուտով Աբաղայի Խաչան գյուղի մոտ 100 տուն հայեր արտաքսվում են գյուղից: Թահսին բեյին ուղղված հերթական բողոքից հետո նա անտարբեր պատասխանում է. «Ի՞նչ անեմ, ես հեռագրել եմ, որ հայերը մնան»³:

Հայտնվելով անասելի կացության մեջ, երբ բեյերն արգելում էին վարուցանք անել և խոտ քաղել, հողագուրկ երկրագործների հայ ներկայացուցիչները մեկնում են Վան և խնդրամատույց լինում ռուսական հյուպատոսին՝ հայցելով քրիստոնյա պետության պաշտպանությունը, ու խնդրում, որ նա միջոցներ ձեռք առնի, որպեսզի 400 տնից բաղկացած Խաչան գյուղի 2500 բնակիչներն իրենց 5000 խոշոր եղջերավոր և 40000 մանր եղջերավոր անասուններով գաղթեն Պարսկաստան, ուր հնարավոր կլիներ ապրել առանց իրենց կրոնը ամեն օր նախատինքի և հայհոյանքի ենթարկելու: Հյուպատոսին ուղղված իրենց գրության մեջ նրանք նշում էին. «Ճիշդ է, որ, այն գաւառը, ուր մենք բնակվում էինք 30 տարիներից ի վեր, բարեբեր հող ունէր, նրա վրա մենք չարաչար աշխատում էինք, բայց կոյս հողը վարձատրում էր մեր քրտինքը առատ բերքով, որից թէ մենք և թէ հողատէր բէյերը օգտվում էինք. սակայն ի՛նչ օգուտ, որ մենք նրանց՝ բէյերի ծառաները, ստրուկներն էինք, ու նրանց ամենափոքր լամուկն անգամ ամեն օր մեր խաչն ու հաւատն էր հայհոյում, իսկ մենք լուռ էինք մնում: Թէև մենք շատ տարիներ առաջ գաղթել ենք Նօրդուգ գաւառից, բայց էլի չենք կարող վերադառնալ այդ գաւառը, ուր մեր տների հետքն անգամ կորել է, նոյն իսկ եթէ մեզ վերադարձնելիս էլ լինեն մեր հողերը, ինչ որ անհաւանական է. երկիրը այնչափ նեղ է, որ չի կարող ապրեցնել մեզ և մեր բազմաթիւ անասուններին ու ոչխարների հօտերին»⁴:

Այսպիսով, սահմանադրության հռչակումից հետո հայությունը միջոցներ ձեռնարկեց վերականգնելու իր հողային իրավունքները: Այդ նպատակով ստեղծվեցին հայ-թուրք-քրդական հողային հանձնաժողովներ, համերաշխության կոմիտեներ, և ընդունվեցին հողային հարցը կարգավորող մի շարք որոշումներ: Այդուհանդերձ, իշխանությունները, վախենալով քրդա-

---

¹ Տե՛ս «Մշակ», 1914 թ. հուլիսի 1, թիվ 141:

² **Свящ. Бекгульянц Р. (Съверьянин)**, նշվ. աշխ., էջ 82:

³ «Մշակ», 1914 հուլիսի 31, թիվ 166:

⁴ «Մշակ», 1914 հուլիսի 5, թիվ 145:

կան հակակառավարական հուզումներից, ստիպված էղան հրաժարվել նախապես խոստացած հողային վեճերը կարգավորող ծրագրերից:

Аветис Арутюнян, Левон Симомян – *Армяно-курдские земельные споры в Ванской губернии в 1908-1914 гг. и позиция властей*

После провозглашения младотурецкой конституции западное армянство, воспользовавшись утвержденными в стране политическими свободами в различных регионах Западной Армении, в том числе и в Ване, предприняло меры для восстановления своих земельных прав. В свою очередь младотурецкое правительство поспешило вернуть армянам земли, которые после резни 1890-ых гг. были отобраны у армян либо бывшими административными органами, либо курдами. Для восстановления земельных прав были созданы армяно-турецко-курдские земельные комиссии, комитеты солидарности, был принят ряд решений, регулирующих земельный вопрос. В этот период правительство и судебные власти были вынуждены действовать справедливо и утвердить права армян. Именно поэтому в начальный период армянам удалось вернуть те земли, которые до этого были предметом споров. Тем не менее, османские власти, остерегаясь курдских антиправительственных волнений, были вынуждены отказаться от урегулирования земельных вопросов.

Avetis Harutyunyan, Levon Simonyan – *Armenian-Kurdish Land Disputes in Van Province in 1908-1914 and the Position of the Authorities*

After the adoption of the Constitution of the Young Turks, taking advantage of political freedoms established in the country Western Armenians took measures to restore their territorial rights in various parts of Western Armenia, including Van. In its turn, the Government of the Young Turks hastened to return them the estates, which were taken away from them by the old regime and by the Kurds after the massacres of the 1890s. Armenian-Turkish-Kurdish Land Committees, Committees of Solidarity were established to restore land rights, and a number of decisions regulating land issues were adopted. During this period, the Government and the judiciary had to act justly to confirm the rights of Armenians. It was for this reason that Armenians were able to get back the lands that had been a matter of dispute before. Nevertheless, the Ottoman authorities feared Kurdish anti-government protests and were forced to refuse from land dispute regulating programs.